

**Válasz Garam Éva, Marosi Ernő és Zsoldos Attila
opponensi véleményére**

Hálás köszönettel tartozom mindhárom opponensemnek azért a nem kevés türelmet és kitartást igénylő munkáért, amivel a Karoling-kori Pannóniáról írt, mintegy félezer oldalnyi szövegemet – aminek olvasását számos lábjegyzettel még tovább nehezítettem – alapos és értő bírálatnak vetették alá. Megtisztelő számomra, hogy a munka egészéről rendkívül pozitívan nyilatkoztak, azt „kitűnő és lebilincselő történeti diskurzusnak”, „korszakalkotó szintézisnek” (Marosi Ernő), „minden részletet elemző, majd összegző, nehéz munkának” (Garam Éva), s olyan műnek ítélték meg, „amelynek befogadását jelentősen megkönnyíti annak világos szerkezete,... és bármiféle modorosságtól mentes, világos stílusa” (Zsoldos Attila).

Véleményük azért is örömteli, mert egyik célkitűzésem valóban az volt, hogy erről a számos félreértéstől és -értelmezéstől terhelt korszakról egyértelműen megfogalmazott kérdéseket, és világos válaszokat nyújtó, klasszikus értelemben vett pozitivista áttekintést nyújtsak. Ennek szellemében a történeti, művészettörténeti és régészeti forrásokat előbb a maguk idő- és térbeli kontextusában vizsgáltam meg, majd azok interpretációit az adott diszciplínák módszertani szabályainak megfelelően, és az értelmezések keletkezéstörténetének figyelembe vételével kritikailag ellenőriztem. Ezért az igazgatás-, egyház- és társadalomtörténeti vonatkozásokat is inkább a politikátörténet eseményeibe ágyazottan tárgyaltam, hogy a Karoling-kori Pannónia történeti folyamatait a maguk komplexitásában ismerhessük meg.

Opponenseim helyesen látják, hogy a benyújtott mű egyfajta *opus magnum*, összefoglalása mindannak az olvasmánynak, ismeretnek, tapasztalatnak, amit több évtizeden át halmoztam fel, s amelynek különböző aspektusairól, részeredményeiről eddig is folyamatosan igyekeztem beszámolni. A kezdetek persze még korábbra, egészen egyetemi éveimig nyúlnak vissza, amikor László Gyula és Bóna István előadásain először szembesültem azzal a megoldhatatlannak látszó, éppen ezért hallatlanul izgalmas feladattal, hogy nem tudni, valójában mi is történt a 9. században az avarokkal, hová tűnt kultúrájuk, mi lett a néppel, és kiket találtak a Kárpát-medencében a honfoglaló magyarok. Úgy gondoltam, ha eléggé kitartóan és célirányosan kutatok, idővel választ találok ezekre a kérdésekre. A sors különös kegyének tartom, hogy mindvégig szerencse kísérte munkámat. A békési topográfiában a késő avar – avar kor végi kerámia klasszifikációja, a Zala megyei avar temetők (Zalacomár, Söjtör, Kehida), majd a kis-balatoni és hahóti mikroregionális kutatások során feltárt Karoling-kori temetők és telepek feldolgozásával pedig az avar kor végi lelethorizont különválasztása, egyúttal a Karoling birodalom kultúrájával való találkozás módozatainak feltárása vált lehetővé. S közben térben és időben is egyre közelebb kerülhettem a Kárpát-medence legjelentősebb Karoling-kori lelőhelyéhez, Zalavár-Várszigethez, ahol az utolsó húsz évben már az én vezetésemmel folyhattak a régészeti kutatások azokon a részeken, amelyek az egész központ településtörténetének megismerése szempontjából kulcsfontosságúnak bizonyultak. Ennek elmélyültebb megértéséhez a társtudományok, a történeti és művészettörténeti kutatások eredményeinek behatóbb ismerete is szükségessé vált, amit az Alexander von Humboldt alapítvány nagyvonalú támogatásának köszönhetően több éven át, gondtalan körülmények között szerezhettem meg a német egyetemeken s könyvtárakban. Megnyugtató számomra, hogy az ebből született disszertáció legfőbb eredményeit mindegyik opponensem ellenvetés nélkül elfogadta, megjegyzéseik alapvetően egy-egy részletkérdéshez kapcsolódnak. Az alábbiakban kronologikus sorrendben haladva – ezáltal lényegében opponenseimnek is külön-külön válaszolva – szeretnék a felmerült kérdésekkel foglalkozni.

Garam Éva kritikai észrevételeit elsősorban az avar kor végi történeti eseményekre és a régészeti fejezetekre összpontosítva fogalmazta meg. Többször is hiányolta, hogy a történeti események értékelésénél nem eléggé aknáztam ki régészeti ismereteimet. Elvi alapállásom volt azonban, s erre mindvégig tudatosan törekedtem, hogy állításaim forrásadatokkal igazolhatóak legyenek, a régészeti vagy művészettörténeti forrásadatok azonban ne kiegészítsék, vagy pótolják a történeti forrásokat, hanem legfeljebb igazolják vagy kérdőjelezzék meg az azokból levont következtetéseket. Elég gyakran tapasztaltam ugyanis, hogy nagyra becsült elődeim nem tudtak ellenállni a csábításnak, s a különböző diszciplínák eredményeit vegyítve egymással értői helyett „alkotói” lettek a történelemnek.

Hogy konkrét példát említsek: a *hring* helyének meghatározásában tudatosan elégedtem meg az írásos forrásokból levonható következtetésekkel, s nem hivatkoztam régészeti leletekre. Egyelőre ugyanis ismeretlenek azok a régészeti indikátorok, amelyek egy székhely közelségét egyértelműen jelzik. Eszünkbe jutna-e pl. a Zala folyó két partján és a távolabbi szigeteken eddig feltárt sír- és telepleletek alapján, hogy a közvetlen közelben, a Várszigeten terült el Mosaburg, a Karoling-kori Pannónia legjelentősebb, városias szintű települése? Ugyanezért hiába jól ismertek a Duna-Tisza közén minden régész számára az avar arisztokrácia kiemelkedő minőségű sírleletei, vagy pl. a Szeged környéki és a Kölked-Fekete-kapunál feltárt, erősen tagolt társadalmi hierarchiát tükröző temetkezések, csak ezek alapján lehet-e, szabad-e pontosan lokalizálni a kagáni székhelyet? De ha az írásos források alapján megbízhatóan rekonstruáljuk Erich és/vagy Wonomyr rajtaütés-szerű rabló-, majd a következő évben Pippin hódoltató hadjáratának az útvonalát, ami a Dráva-Száva közén haladt egészen a Dunáig, s nem lépett át a Dráván északra, akkor legalább a székhely tágabb térségét nagy biztonsággal kijelölhetjük. Ami így azonos lehet az Attila nagykirály óta kontinuusan, nagyjából ugyanazon körzetben, a Duna-Tisza közének déli felében, valahol Bácskában elterülő székhellyel. Felelősséggel ennél többet egyelőre nem állíthatunk.

Garam Éva a zamárdi temető speciális nyugati, bajor-alemann kötődésű közösségének lemezkereszt leletei alapján felvetette, hogy a Duna menti püspökonferencián említett *idiotae* és *illiterati* – azaz azok, akiket tudatlanságuk akadályoz a keresztényi élet gyakorlásában, ill. akik elemi szinten írni, olvasni tudnak, de nem ismerik a Szentírást – azonosak lehetnek az elvadult avar keresztényekkel. Csakhogy ilyen avarokról a Pippin seregével érkező főpapok nem tudnak, s arra sincs adat, hogy ilyenekről egyéb módon, pl. misszionáriusok révén előzetes információkhoz jutottak volna. Ráadásul ebben a javaslatban ismét csak felmerül a különböző tudományterületek komplementer használatának, a keresztény hit gyakorlása és a halotti lepelre varrt lemezkereszt direkt összekapcsolásának a kérdése, ami már azért is elgondolkodtató, mert ezeket a halottakat pogány temetőben, pogány módon, gyakran lóval, fegyverrel temették el. Biztosan csak azt tudjuk, hogy a 4. század végétől egyre fogyó keresztény közösségek az avar kor elejétől drámai módon tovább pusztultak, a legkésőbbi régészeti adat a talán a 7. század elején épült, de néhány évtized múlva már használaton kívülre is került fenékpusztai ún. II. bazilika és temetője. A többi egyelőre pusztá hipotézis.

Garam Éva szerint a „9. század első évtizedei sírjaiban tapasztalható viszonylagos elszegényedés a politikai és gazdasági életben bekövetkezett változások következménye”. A tárgyi kultúra régész szemmel nézve valóban „elszegényedik”, valójában azonban csak az történik, hogy míg az avar kor végéig általános soros temetők a társadalom viszonylag széles rétegeinek szolgálhattak közös, végső nyughelyül – ezért a feltárt leletanyag minőségileg is heterogénebb volt –, a Karoling-korban ez a temetőtípus eltűnt, a tehetősebbek a templom köré, a falusias temetőkből pedig már csak a szolgálónépek temetkeztek. A köznép szegényesebb viselete így pregnánsabbá vált, a templom köré temetkező tehetősebbek

gazdagsága pedig nagyrészt láthatatlanná vált a keresztény vallás előírásai miatt, amit a mosaburgi elit szigorúbban megtartott, mint az ómorva, vagy óhorvát gentilis fejedelemségek elitjei, így pl. a templom mellé soha nem temetkezett fegyverrel, s csak az ifjúkor egy bizonyos szakaszában engedték az elhunytat viselete teljes pompájában eltemetni.

Mivel a Karoling birodalom terjeszkedésének célja és lényege a hűbéri rendszeren keresztül a szellemi és gazdasági függőség kiépítése volt, a kulturális változások sem olyan módon és formában zajlottak le, mint egy új nép érkezésekor, hanem attól függően, hogy az adott régió új vezető rétege miként tudta, akarta, hagyta ezt a hatalomváltást kulturálisan is érvényesülni. A Karoling birodalom kulturális toleranciáját jelzi, hogy a köznépi temetőkből a halotthamvasztás még évtizedeken át éppúgy része maradt a temetkezési szokásoknak, mint a lovas temetkezés, vagy a szimbolikus állattemetés, azaz a csonkolt marhakoponya sírba tétele. S ugyanezt a türelmet tapasztaljuk a viseletnél is. Amíg az előkelő férfiak viseletét elég hamar a Karoling birodalomból jól ismert övdíszek, sarkantyúgarnitúrák határozták meg, a nők ragaszkodhattak a szakirodalomban bizánci-orientális stílusú, „veligrádi” típusúnak nevezett, valójában a késő avar elit ékszereinek formakincsét reprodukáló ékszerkészlethez.

A Karoling-kort komplex módon feldolgozó munkámban a régészeti emlékek részletes elemzése az egész munka belső egyensúlyát borította volna fel, ezért csak a tendenciák felvázolását tartottam célszerűnek és indokoltnak, s ennek megfelelően kisszámú összefoglaló képtáblát mellékeltem. Ezt az általam is érzékelt hiányt azonban igyekszem mihamarabb pótolni, az anyagközlő és -értékelő kötetek már ma is az előkészítés előrehaladott állapotában vannak.

Marosi Ernő az egész munkát illető, megtisztelően elismerő értékelését a mosaburgi templomok bizonyos részletei vonatkozásában néhány kritikai megjegyzéssel egészítette ki. A récéskúti bazilika belső térfelosztásának kérdésében – hogy kezdetben egyterű templom volt-e, s csak később építették át három hajóssá – magam sem tudtam döntenit, ezért inkább az ásató véleményét idéztem. A végső szót egy célzottan e kérdésre koncentrálni kívánó revíziós ásatás, s azzal együtt természettudományos vizsgálatok, pl. habarcsösszetétel-elemzés, mondhatják ki. Addig sem látom azonban elvi akadályát annak, hogy a templomot – mint a salzburgi érsek által 850-ben *foris civitatem* már fel is szentelt templomok egyikét – valamikor a század második felében átépítsék, és háromhajós bazilikává alakítsák. Zalavár-Várszigeten ugyanis szinte folyamatosak voltak az építkezések, bontások és átépítések, így az lenne szokatlan, ha az ennek közvetlen vonzáskörzetében álló udvarházban nem ez a tendencia érvényesült volna. De azt nem gondolnám, hogy a „récéskúti rom két periódusának feltevése ihletően hatott a várszigeti Szent Adorján monostortemplom-rom (?) egyik (?) pillérsorának ábrázolása a Giulio Turco által felvett alaprajzon”, Radnóti Aladár 1948-ban ugyanis ezt még a Turco-rajz ismerete nélkül, csak az ásatási megfigyelések alapján vetette fel.

Hogy a récéskúti bazilika, vagy a Hadrianus mártír zarándoktemplom tervezőjét és épít(tet)őjét milyen liturgikus megfontolások motiválták, ma már rekonstruálhatatlan. Bizonyos, hogy az építető salzburgi érsek világosan meghatározta a Hadrianus templom liturgikus programját, s az is, hogy abból éppen azt a Szentháromság-tant nem hagyta ki, amelyről számos forrás alapján nagyon jól tudjuk, hogy az egész század liturgikus gondolkodását – mint az arianizmussal szembeni harc fő tézise – meghatározta és mélyen áthatotta. Már a 795. évi Duna menti püspökök konferencián aszerint határozták meg az (újra) keresztelendő csoportjait, hogy a Szentlélek kegyelmével történt-e a keresztelés, mert a Szentlélek jelenléte nélkül az alámerítés értéktelen, hiszen „a bűnök bocsánata [...] csak a Szentlélek kegyelmével valósul meg”. Paulinus aquileiai patriarcha 796-ban a cividalei zsinattal, Nagy Károly pedig 809-ben az aacheni zsinattal fogadtatta el a *filioque* betoldás

használatát. S mondhatjuk ugyan, hogy amikor a 814-ben elhunyt Angilbert a centulai három templomot ezen elvek szerint épültek értelmezi, vagy amikor Anianei Szt. Benedek 822-ben írt *Vitajaban* a kornelimünsteri kolostortemplomában álló három oltárról azt olvashatjuk, hogy: [...] *in his personalitas Trinitatis typice videatur significari*, akkor az utólagos magyarázat. De éppen azért interpretálhatták ezeket így, mert – és itt megfordítanom Marosi Ernő érvelését – ezekben az évtizedekben még az esetleg más elvek szerint épült templomok esetében is ezt az értelmezést tartották magától értetődőnek. S hogy a Szentháromság-tan mennyire áthatotta a század gondolkodását, mutatja, hogy 879 végén – 880 elején még mindig az az egyik fő vád Methóddal szemben, hogy a hitvallást a *filioque* nélkül mondja.

Valószínűleg nem eléggé szabatosan fogalmaztam, ezért vélhette Marosi Ernő úgy, a Hadrianus zárandoktemplomot az átfutó kereszthajós, T-alakú, gyakran gyűrűkriptás *romano more* épült bazilika templomtípusához sorolom. Amikor a templom római előzményeit idéztem, valójában csak arra kerestem magyarázatot, hogy miért alkalmazta a Hadrianus templom tervezője az ekkor modern T-alakú kereszthajós típus helyett azt az ókeresztény előzményekig visszanyúló, klasszikus bazilika-alaprajzot, amelynél csak a főhajóhoz csatlakozik egy félköríves apszis. Ami persze a 8. század második felétől, főleg a 80-as éveitől kezdve a Karoling birodalomhoz újra visszacsatolt frank és bajor területeken szintén római iniciatívára, Bonifatius érsek és követői közvetítésével, a Karoling reneszánsz egyik új elemeként jelent meg, s lépett az addig uralkodó négyszögletes szentélyzáródású csarnoktemplom helyére. Ebben a szellemben építtette meg a hatalma csúcspontján álló III. Tassilo a salzburgi St. Peter dómot, amit bajor koronázási templomnak szánt, s ami ezért méreteiben azonos a párizsi St. Denis katedrálissal. A 9. század közepére azonban ez a templomalaprajz már idejétmúlttá vált. Hogy Mosaburg főtemploma mégis ezt az alaprajzot követte, erre feltehetően csak Adalramm érsek tudna magyarázatot adni, valamit mégis sejthetünk abból, hogy a Hadrianus zárandoktemplom a salzburgi Szt. Péter székesegyháznak (H. 66 m, Sz. 33 m) egyazon léptékű (33 cm-es Karoling láb), csak éppen pontosan negyedére kicsinyített mása!

A Hadrianus zárandoktemplom alaprajza azért is egyedi és pontos párhuzam nélküli, mert miközben a templombelső az ekkor már kissé ódivatú salzburgi Szt. Peter dómot idézi fel, a szentélyfejhez egy olyan, három sugaras helyzetű kápolnával kísért folyosókripta csatlakozott, amelynek csak kortárs, vagy még valamivel későbbi párhuzamai ismertek, igazi formai analógiái pedig a mintegy száz évvel később készült franciaországi szentélykörüljárós templomoknál találhatók meg. Mégsem állítanám, hogy valami „véletlenszerű anticipáció” révén lett a mosaburgi az első szentélykörüljárós templom. A folyosókripta és a templomhajó rekonstruált (!) padlója közötti szintkülönbség ugyan egy méter körüli, a folyosó azonban a szentélyben álló oltárhoz képest legalább két méter mélyen futott körbe. Bizonyos ugyanis, hogy a szentélyt a templomhajóhoz viszonyítva jelentősen, mintegy egy méterrel megemelték, hiszen a mártírsír számára ásott gödör alját (106.34 m) az apszis alapfalának jelentkezési szintjén (106.33-106.40 m), a téglapadló tetejéhez (106.84) képest éppen fél méterrel mélyebben érzékeltük. A mártírsír lényeges tartozéka a *fenestella*, ami legalább mellmagasságban, tehát a padlótól ca. 120 cm (ca. 108.10 m) magasan nyílhatott, hogy különösebb megerősítés nélkül be lehessen tekinteni a testereklyére, és azzal közvetett vagy közvetlen kontaktust lehessen teremteni. A körüljáró folyosó belmagassága a ma is álló párhuzamok alapján embermagasságú, azaz mintegy 180–200 cm magas lehetett, annak teteje tehát ca. 108.70–90 m magasan húzódott, ami nagyjából a mártírsír és a hajók rekonstruált járósintje alapján rekonstruált szentély járósintjével azonos.

Már a dolgozatban is hangsúlyoztam, hogy a folyosókripta viszonylag sekély relatív mélységének valójában egyszerű geológiai oka lehetett. A templom építői ugyanis joggal

tarthattak attól, hogy ha túl mélyre ásnak, akkor egyrészt elérik a Várszigeten viszonylag magas talajvízszintet – ez a korabeli kutak alja alapján 105.40-50 m táján, azaz a körüljáró folyosó aljánál 1 m-rel mélyebben feltörhetett volna, mint történt ez a tours-i Szt. Márton apátság templomnál, ahol a magas talajvízszint miatt már valamivel a padlósínt alatt ott feküdt a mártír sírja. Másrészt beleszaladhattak volna a szigeten több helyen, így pl. néhány kútnál észlelt ún. fosóhomok rétegbe, ami ha megindul, képes az egész épületet magával ragadni és összedönteni. Ezért inkább belsőépítészeti megoldásokkal, a hajó–szentély–kápolnák hármásának a kriptafolyosóhoz viszonyított relatív szintkülönbségeivel operálva hoztak létre olyan épített teret, aminek kialakítási módja, s a folyosónak a belőle nyíló kápolnákhöz és a szentélyen belül fekvő mártírsírhoz való viszonya a folyosókripta térélményét adta. Mindezek alapján úgy gondolom, hogy a zalavári építész a sajátos körülmények ellenére is egy folyosókriptát létesíthetett, nem pedig a szentélykörüljáró felé tette az első tudatos, újító lépést.

Marosi Ernő felvetette, hogy a Keresztelő Szt. János templom talán a település főterén állhatott, és a mellette feltárt, különös gondossággal megépített és palánkfalal körülvett kút közkút lehetett. A közkút funkció ellen látszik szólni azonban, hogy a víz a szigeten kis erőfeszítéssel, már két-három méterrel a mai felszín alatt elérhető (eddig legalább kéttucatnyi kút került elő a szigeten), de az is, hogy kizárólag ezt vették körül egy gondosan megépített palánkfalal – amivel éppen a köz elöl zárhatták el. A Keresztelő Szt. János templom építése idején és az azt követő első évtizedben a régészeti adatok szerint még viszonylag csekély a sziget beépítettsége. A települési objektumok (munka- és terménytároló gödrök, kutak, földbe mélyített műhelyek) száma csak a Hadrianus zarándoktemplom megépülése után ugrott meg látványosan, ekkor vált Mosaburg városias településsé. Mivel 870-ben, a *Conversio* építése idejében még működő templomként említették a Keresztelő Szt. Jánost, a sztratigráfiai viszonyok alapján azonban a század vége előtt már biztosan elbontották, legkésőbb Arnolf idejében kerülhettek át a plébánia- és keresztelő-egyházi funkciók a Hadrianus és/vagy a Mária templomba.

Nagyon örültem annak, hogy Zsoldos Attila „az értekezés legtöbb megoldását és eredményét [...] helyesnek vélte”, de természetesen nem kerülte el figyelmét, amikor valamit pontatlanul fogalmaztam meg. Így pl. helyesen utasítja el a kereszténység felvétele és a rabszolgaság megszűnése közötti közvetlen megfeleltetést. Amikor azt írtam, hogy „a rabszolgaság a Karoling időkre nagyrészt megszűnik, a *servus* többé nem tényleges rabszolgát, hanem jobbagyot jelent, akinek lényeges alapjogai vannak”, akkor azt általánosságban, a Karoling birodalom egészére vonatkoztattam, ahol nagyrészt más társadalmi kondíciók mellett, jóval nagyobb múlttal, és régebb óta folyt a térítés.

Óvatosan, több lehetőség felé is nyitva hagyott kapukkal igyekeztem fogalmazni a Metód-legenda azon részletével kapcsolatban, amelyben Metód az „*ougyrb korolb*”-al találkozik – bár nem hallgattam el véleményemet, hogy a legenda eredeti szövege ezt még nem tartalmazhatta, még ha ettől függetlenül nem kizárt, hogy Metód találkozott a magyar fejedelemmel. Zsoldos Attila ellenvéleménye azonban – miszerint a hagiográfikus alkotásoknak éppen az a lényege, hogy minél több csodás elemet tartalmazzanak, s ebbe jobban beleillett a pogány magyar uralkodó, mint a keresztény császár – az egész legenda értelmezésének, s az „ugor király” szerepének újragondolására készítetett.

A Metód-legenda egyik jellemző vonása, hogy nincs benne egyetlen csodás történet sem, az egész inkább egyfajta „fejlődésregény”. Kezdődik a kazár, majd a morva udvarban tett követjárásokkal, amelyeket a bizánci császár megbízottjaként testvére, a filozófus Konstantin vezetett, s Metód csak az ő segítője, aki „amíg imádkozik, Konstantin beszél”. Majd következnek a jól ismert római események, végül a pannóniai érsekség, amikor már Metód

az, aki „beszél”. Ennek hangsúlyozása a bajor papokkal való konfliktus részletes leírása (A *Conversio* szerzője talán nem véletlenül nevezi Metódót éppen ekkor s ezért filozófusnak), majd morva érsekként további vitája a latin papokkal. Ennek a szellemi teljesítménynek logikus végkifejlete, megkoronázása, hogy nemcsak a bizánci császár fogadja őt kitüntető figyelemmel Konstantinápolyban, de – s ezzel zárul az életrajz – a másik nagyhatalom feje, III. Károly is a Dunánál. Az a III. Károly, akit eredetileg a puszta *korolъ* – „király” rangján említi a legenda, mert a 9. században a szláv nyelvekben még kizárólag a keleti frank és német uralkodókra használták ezt a címet.

Ebben az alapvetően a szentéletűvé válás folyamatára koncentráló legendaértelmezésben disszonánsan hangzik az ekkor még jelentéktelen, pogány magyar „királlyal” való találkozás története. A jelentősen megváltozott politikai környezetben élő kései másolók (a legkorábbi a moszkvai Uszpenszkij székesegyházban őrzött kézirat 12. századi) azonban ezt már nem érzékelték, őket inkább az zavarhatta, hogy a Duna mentén megjelenő *korolъ* mellől hiányzik annak megjelölése, hogy kiknek a királya – s ezt haladéktalanul pótolták is az egyedül lehetséges „magyar” jelzővel. Lehetséges persze a legendának egy másik, profánabb értelmezése is, ami szerint ez Metódus valós élettörténete, s ekkor valószínűbb záró eseményként a magyar uralkodóval való találkozás. De a szövegbe ebben az esetben is belenyúlhattak a kései másolók, csak éppen nem a jelzőt, hanem a jelzett szót, azaz az uralkodó titulust cserélték ki, s az *ougrъ* („magyar”) fejedelem (=vladyka?) helyett az akkor már általánosabb jelentéstartalmú *korolъ*-t írták.

Végül pedig lássuk a Brezalauspurc=Mosapurc azonosítás kérdését, nevezetesen azt, hogy a 907-ben Brezalauspurc-nál vívott ütközet az Aventinus által kikövetkeztetett Pozsonynál, vagy az általam javasolt Mosapurc/Zalavárnál zajlott-e le. Míg utóbbi megoldást Marosi Ernő „a disszertáció talán legnagyobb horderejű megállapításának” tartotta, Zsoldos Attila hosszabban érvelve kétségeinek adott hangot, s a csata helyszínét továbbra is Pozsonynál valószínűsítette. Meg kell mondanom, hogy nekem is sok fejtörést okozott ez a kérdés, külön még azért is, mert az ötletet először a déli Morávia szülőatyja, Boba Imre vetette fel.

Hogy a kérdést előítéletektől mentesen ítélhessük meg, érdemes először azt megvizsgálni, mi az alap, mit tudhatunk hitelesen az egész eseményről. A pontos időt és helyet csak egyetlen forrás, az 1921 óta ismert *Annales Iuvavenses maximi* a. 907 közli: *Bellum pessimum fuit ad Brezalauspurc III nonas Iulii*, azaz a legszerencsétlenebb háború volt Brezalauspurcnál július negyedikén. Egy Aventinus, vagy titkára által készített, ugyancsak salzburgi évkönyvből, valószínűleg az *Annales Altahenses maiores*ből készített kivonat (*Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiquis derivati*) pedig azt tudja, hogy 907-ben (*Interfectio Boiorum ad Braslavespurch*, azaz Braslavespurchnál legyilkolták a bajorokat. A többi forrás nem ismeri a helyet, csak az időpontot, és/vagy azt, hogy ki maradt a csatatéren, néhol pedig a vereség okát is megjelölték. Eszerint *supersticiosa superbia*, azaz „babonás büszkeség” vagy „babonás elbizakodottság” volt a vereség oka.

Ennyi a hiteles tény és adat, amelyek alapján Aventinus az *Annales Boiorum*-ban (1517–1521) a *Braslavespurch* helynevet latinizálta (*Vratislaburgium*, *Vratislavia*) és germanizált formában (*Presburg*) is rögzítette, így azonosítva azt a maga korában már jelentős várossal, Pressburggal~Pozsonnyal, majd pedig egy egész történetfűzért szerkesztett a 791. és 1052. évi, a Duna mentén felvonuló hadjáratok részleteiből. Ebbe komponálta bele annak a győzelemnek az elbeszélésénél is, amit még 900. november 20-án aratott a 907-ben is a hadak élén álló Liutpold, és a passai Richarius püspök Linznél, amikor egy kisebb magyar sereget sikerült megtámadniuk és felmorzsolniuk úgy, hogy beleszerkesztette Kusál (=Kurszán) 902.

vagy 904. évi megölését és Pozsonyt is, ameddig Liutpoldék a magyarokat üldözték, hogy majd a Fischa felső folyásánál nagy tömegben leöljék őket.

Aventinus *Annales Boiorum*át sajátos történetírói módszere ellenére hiteles forrásként kezelte a magyar történész társadalom, sőt a hólabdát tovább is görgette azzal, hogy a pozsonyi Várhegyre még egy Brazlav által 892-ben kiépített hídfőállást is rekonstruáltak. Ám a kiterjedt ásatások ellenére nem igazolható, hogy a pozsonyi Várhegyen a 9. század végén bármilyen erőd épült volna. Egyelőre csak egy római *burgus* maradványait ismerjük innen, továbbá az *Annales Altahenses Miores*ben 1052-ben *Preslawaspurch*ként említett vár jól keltezhető régészeti nyomait. De azon is érdemes lett volna elgondolkodni, hogy hogyan őrződött meg egy ilyen rövid életű hídfőállás neve a 10. század elejétől a 11. század közepéig egy olyan nyelvi emlékezetű közegben, amelyben a néhány nagy múltú, kelta-római kori helynévtől és földrajzi névtől eltekintve egyetlen magyar honfoglalás előtti helynév sem maradt meg!

Mivel ezekkel a negatív bizonyítékokkal szemben egyetlen pozitív állítás sem fogalmazható meg, magától értetődően merül fel a kérdés, hogyha nem Pozsonynál, akkor hol állhatott az a vár, aminek neve nagy valószínűséggel Pannónia 9. század végi történetének egyik főszereplője, Arnolf király bizalmas embere és pannóniai helytartója (...*imperator Pannoniam cum urbe Paludarum* 896), a 884 óta a forrásokban többször említett Brazlav herceg nevével függ össze. Két választási lehetőség adódik: vagy egy olyan, egyelőre ismeretlen helyen épült várról van szó, ami a Brazlavra bízott területen belül, valahol a Dráva-Száva közén vagy a Dunántúlon található, vagy arról a településről, amit Arnolf 896-ban hivatalosan is rábízott, de aminek már korábban is tényleges ura lehetett: Pannónia közigazgatási és egyházi központjáról, Arnolf király pfalzáról, *regia civitas Mosaburg, urbs Paludarum*, azaz a Mocsárvárról. Arról a Mosaburgról, amit Regino *Chronicaja* 880-ban még úgy említi, mint *castrum munitissimum*, amely „helyet járhatatlan mocsárvilág veszi körül, ami azoknak, akik oda be akarnak menni, a bejutást nagyon megnehezíti”. Más szóval a védelmet ekkor még a szigetet körbevevő járhatatlan mocsárvilág adta, s az erődítés fogalma kimerül a kocsánytalan tölgyfatörzsekből készített egyszerű, vagy gyilokjárós paliszádfal magas kerítésekben, amelyek a szigeten belül, annak egyes egységeit határolták körül. Csak a század végén, ugyanakkor, amikor a morva fejedelemségben is sorra épülnek az addig erődítés nélküli regionális központok körül a magyar veszély miatt sáncok, épült meg Mosaburgban is az a homokkövekből szárazon rakott köpenyfalú, fa gerendákból összerótt, földdel kitöltött rácsszerkezetű várfal, ami már biztosan Brazlav műve volt. Ahogy nem lehet kétségünk afelől, hogy 890-re Mosaburg királyi város, *regia civitas* lett – amit Arnolf király palotája maradványainak előkerülése óta szerencsés módon ma már régészetileg is igazolni tudunk – úgy nagyon valószínű, hogy az a település, amit 907-ben egyetlen forrás Brazlav várának, *Brezalauspurc*nak nevez, azonos a Brazlavra bízott terület legjelentősebb településével, Pannónia provincia közigazgatási és egyházi központjával, a herceg állandó székhelyével.

Jogosan merül fel a kérdés, miért nem esett *Mosaburg/Brezalauspurc* már 900-ban az Itáliát dúló, majd onnan nagy zsákmánnyal visszatérő magyarok áldozatául. Erre a kérdésre sajnos nem adható egyértelmű válasz. Tény, hogy miután a magyarok I. Berengárral békét kötöttek, „ugyanazon az úton, amin mentek, visszatértek Pannóniába, aminek legnagyobb részét ekkor szintén elpusztították” (*Annales Fuldenses*). S az is jól ismert, hogy a 11. század elején, a tihanyi alapítólevél szerinti Fehérvárra vezető nagy hadi út azonos lehetett a Kárpát-medencét diagonálisan átszelő, s Mosaburg közelében elhaladó Adria-Kijev útvonallal. Másrészt azonban az avarok, és a morvák ellen vezetett hadjáratok még a Duna mentén, ill. a Dráva mentén, és/vagy a Dráva-Száva közén haladtak, s a kevés adat alapján úgy látszik, hogy a magyarok első hadjáratai is ezeket használták. Mosaburg nemcsak a Karoling birodalomnak a

(keleti) peremén, de az avar települési tömbnek is a (nyugati) szélén állt, Salzburgból is csak egy olyan római úton haladva lehetett megközelíteni, ami még Mosaburg virágkorában is másodlagos jelentőségű. Nem kérdéses, hogy sem az itt állomásoztatható katonai kontingens, sem a város stratégiai helyzete nem jelentett komoly veszélyt a magyar haderők mozgása szempontjából. Ugyanakkor a térség regionális gazdasági és szellemi központjaként a magyarok számára is hasznos, és hasznot hozó település volt, amit nem feltétlenül akarhattak megsemmisíteni. Hogy mégis ennek közelében zajlott le 907-ben a döntő ütközet a magyarok és bajor főserég között, ebben azoké a bajoroké lehetett a döntő szó, akiknek *Mosaburg/Breselauspurg* egész Pannonia tartományt szimbolizálta, s a katasztrofális vereség az egész tartomány elvesztését jelentette. Ezt jelképezi az a néhány halott a Hadrianus zarándoktemplom körüli temető szélén, akinek a halálát a hátcsigolyájába fúródott honfoglaló magyar nyílvevő okozta.

A kérdésről még sokáig lehetne sorolni a pro- és kontra érveket, de azt hiszem, opponenseimnek már így is kimerítően részletes válaszokat adtam. Ismételten szeretném kifejezni őszinte köszönetemet azért az elmélyült, alapos munkáért, amivel a legkisebb részletekig menően értékelték dolgozatomat, és megköszönni azokat az elismerő szavakat, amikkel a dolgozat étékeit méltatták.

Dunakeszi, 2013. május 5.

Szőke Béla Miklós